

Радиактивтің негізгі түрлері.

Радиактивтің негізгі түрлеріне α -, β - ыдырау және γ -сәуле шығару жатады.

Альфа – ыдырау – атомдық ядролардың өздігінен α -бөлшекті шығарып ыдырауы. α -бөлшектің заряды $+2e$ -ге тең, массасы ${}^4_2\text{He}$ гелий изотопы ядросының массасымен дәл келеді, яғни α -сәуле – гелий ядроларының ағыны болады.

α -ыдырау мына схема бойынша іске асады:

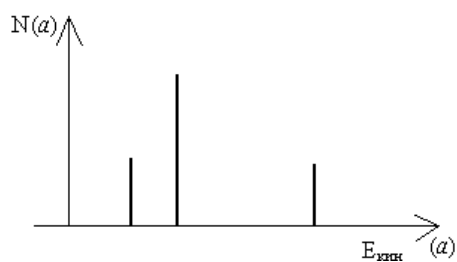
мұндағы X – аналық ядроның, Y -туынды ядроның символы, ${}^4_2\text{He}$ -гелий ядросы (α -бөлшек).

Сонымен, α -ыдырауда аналық ядро массалық саны 4-ке, зарядтың саны 2-ге кем басқа ядроға (туынды ядроға) айналады.

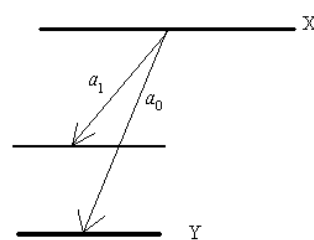
α -ыдырау болуы үшін қажетті шарт: аналық ядро массасы туынды ядро мен α -бөлшектің массаларының қосындысынан үлкен болуы тиіс.

α -бөлшектерді тек ауыр ядролардың ($A > 200$, $Z > 82$) шығаратындығы белгілі. Ыдыраған ядродан ұшып шығатын α -бөлшектердің кинетикалық энергиясы бірнеше МэВ шамасында болады. α -бөлшектің кинетикалық энергиясы аналық ядроның тыныштық энергиясының туынды ядро мен α -бөлшектің тыныштық энергияларының қосындысынан үлкен болуы себепті пайда болады. [(2.2.2)–өрнекті қараңыз]. Осы артық энергия α -бөлшек пен туынды ядроға бұлардың массаларына кері пропорционал қатынаспен үлестіріледі (импульстің сақталу заңына сәйкес): $E_\alpha / E_T = m_T / m_\alpha$, осыдан $E_\alpha \gg E_T$ болатындығы шығады.

Радиактивті зат көбінесе энергиялары бойынша бір – бірінен өзгеше α -бөлшектердің бірнеше дискреттік моноэнергиялық тобын шығарады (2.1 сурет).

2.1 сурет

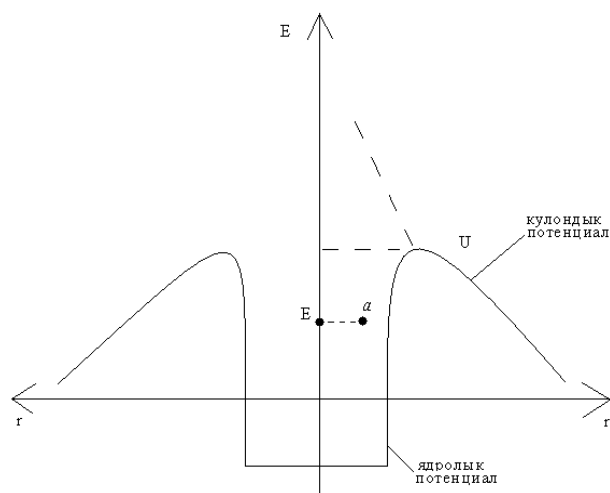

2.2 сурет

Бұл туынды Y ядро негізгі күйде ғана емес, қозған күйлерде де пайда бола алатындығымен түсіндіріледі. (2.2 сурет, мұнда X аналық және Y туынды ядролардың энергетикалық деңгейлерінің шартты схемасы берілген, оңайлық үшін тек бір қозған деңгей көрсетілген).

Туынды ядроның негізгі және бірінші қозған күйлерінде түзілуімен байланысты α -бөлшектердің топтары α_0 және α_1 (2.2. сурет) ең интенсивті болады. Туынды ядроның қозған деңгейлері арқылы өтетін ыдыраулар γ -кванттардың шығарылуымен қабаттаса өтеді.

Атом қойнауында фотонның дайын күйде болмайтындығына және ол сәуле шығарылу мезетінде ғана пайда болатындығына ұқсас, α -бөлшек те ядроның радиактивті ыдырау мезетінде ғана пайда болады. Ядродан ұшып шығарда α -бөлшекке биіктігі оның энергиясынан артық потенциалдық тосқауылды еңсеруіне тура келеді (2.3 сурет). Тосқауылдың ішкі жағын - α -бөлшек пен туынды ядроның кулондық тебіліс күштері қамтамасыз етеді.

2.3 сурет

Берілген жағдайда α -бөлшектің потенциалдық тосқауылды еңсеруі туннельдік эффект арқасында іске асады. Кванттық теорияда α -бөлшектің толқындық қасиеттері ескеріледі. Сонда егер энергиясы E α - бөлшек қайсыбір $U(r)$ потенциалдық тосқауылға ұшып келіп соғылса, онда ол белгілі ықтималдықпен тосқауылда бар туннель арқылы өткендей болып сіңіп өте алады, яғни $E < U$ болатын аймақтан өте алады. Туннельдік эффект жайындағы көрініске негізделген α -ыдырау теориясы тәжірибе деректерімен жақсы үйлесетін нәтиже береді.

Бета–ыдырау – радиоактивті ядроның электрон (позитрон) және антинейтрино (нейтрино) шығарып, массалық саны өзгермей, ал зарядтық саны $\Delta Z = \pm 1$ -ге өзгеріп, басқа ядроға айналуы. Осы процесте ядродағы нейтрондардың біреуі протонға түрленеді немесе протондардың біреуі нейтронға түрленеді.

β^- -ыдыраудың үш түрі болады: β^- - ыдырау, β^+ - ыдырау, электрондық қармау.

- β^- - ыдырау мына схема бойынша өтеді:

мұндағы ${}^0_{-1} e$ - электрондық символдық белгіленуі; ${}^0_0 \tilde{\nu}$ - электрондық антинейтрино (антинейтрино электронның шығарылуымен ілесе шығарылады).

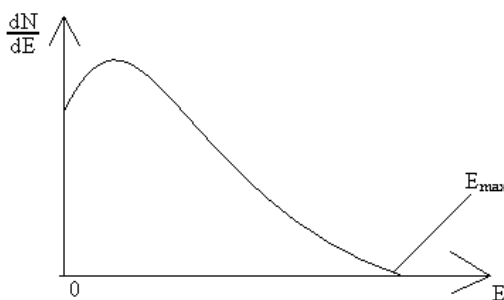
β^- - ыдырауда туынды ядроның массалық саны өзгермейді, ал зарядтық саны 1-ге өседі. β^- - ыдырау мысалы: ${}^{14}_6 C \rightarrow {}^{14}_7 N + {}^0_{-1} e + {}^0_0 \nu$.

Электрондық β^- -ыдырау негізіне, жоғарыда аталып өткендей, ядродағы нейтронның протонға айналуы жатады:

Сондықтан β^- - ыдырауды атом ядросы ішінде нейтронның протонға өздігінен айналу процесі ретінде анықтауға болады.

β^- -ыдырауда түзілетін туынды ядро қозған күйде бола алады. Ядро негізгі күйге ауысқанда γ -сәуле шығарылады. Сондықтан β^- -ыдырау болғанда, α - ыдырау сияқты, γ -кванттар қабаттаса шығарылады.

2.4 сурет

Эксперименттік зерттеулер β^- -ыдырау кезінде пайда болатын электрондардың нөлден бастап ең үлкен E_{max} мәніне дейінгі кең энергетикалық спектрі болатындығын көрсетті (2.4 сурет). dN шамасы энергиясы E -ден $E+dE$ -ге дейінгі аралықта жататын электрон санын анықтайды.

Қисық қамтитын аудан бірлік уақытта радиактивті заттан шығарылатын электрондардың жалпы саны. E_{max} энергия аналық ядро массасы мен ыдырау өнімдері (электрон және туынды ядро) массасы мәндерінің айырымын анықтайды:

$$E_{max} = [M_a - (M_T + m_e)]c^2 \quad (2.2.10)$$

Алғашында, нейтрино ашылғанға дейін, β^- - ыдырау энергияның сақталу заңының бұзылуымен өтетін сияқты болған. Шынында да, егер аналық ядро туынды ядро мен электронға ыдыраған болса, онда электронның E_k энергиясы

$M_a c^2 = M_T c^2 + \sum m_i c^2 + E_k$ теңдеуіне сәйкес E_{max} -ден кем бола алмас еді. Энергияның

$\Delta E = E_{max} - E$ «жоғалуын» түсіндіру үшін, энергияның сақталу заңы бұзылмас үшін, В. Паули 1923 ж. β^- - ыдырау кезінде тағы бір бөлшек (электрлік бейтарап, массасы өте кіші) шығарылады деген жорамал ұсынды. Осы бөлшек нейтрино деп аталды (Э.Ферми), 1956 ж. экспериментте табылды (Ф. Райнес, К. Коуэн).

- β^+ -ыдырау (позитрондық β^- - ыдырау) мына схема бойынша өтеді:

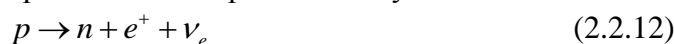

мұндағы ${}^0_{+1} e$ -позитронның символдық белгіленуі (позитрон – электронға қатысты антибөлшек); ${}^0_0 \nu$ - нейтрино (позитронның шығарылуымен ілесе шығарылады).

β^+ - ыдырауда туынды ядроның массалық саны өзгермейді, ал зарядтық саны саны 1-ге кемиді.

β^+ - ыдырау мысалы: ${}^{22}_{11} Na \rightarrow {}^{22}_{10} Ne + {}^0_{+1} e + {}^0_0 \nu$.

β^+ - ыдырау негізіне ядродағы протонның нейтронға айналуы жатады:

Нейтрино – электрлік бейтарап элементар бөлшек, спині $\frac{1}{2}$ ($\hbar$ бірлігінде) және тыныштық массасы жоқ.

Нейтрино тек өзара әрекетке қатысады, сондықтан оны тікелей бақылау өте қиын.

Антинейтрино – нейтриноға қатысты антибөлшек.

Протонның массасы нейтронның массасынан кіші болғандықтан, еркін протон үшін мұндай процесс энергетикалық тұрғыдан мүмкін емес. Бірақ та ядрода тұрған протон қажетті энергияны ядродағы басқа протондардан ала алады.

- **Электрондық қармау** β^- - ыдыраудың үшінші түрі – электрондық қармау да ядро өз атомының электрондық қабығындағы электрондардың біреуін жұтады. Көбінесе, электрон К-қабаттан жұтылады, сондықтан электрондық қармау К-қармау деп те аталады. L-немесе M- қабаттан электрондардың жұтылуы сирек байқалады.

Электрондық қармау немесе К- қармау мына схема бойынша өтеді:

ядро атомның ішкі қабатынан (әдетте, К – қабаттағы екі электронның біреуін) бір электронды тосын қармап алады және электрондық нейтрино шығарады. Электрондық қармауды мына түрде көрсетуге де болады:

Мұның мысалы: ${}^7_4 Be + {}^0_{-1} e \rightarrow {}^7_3 Li + {}^0_0 \nu$.

Электрондық қармау нәтижесінде атомның электрондық қабатында босаған орынға жоғарғы қабаттардан электрондар ауыса алады, осының нәтижесінде рентген сәулесі шығарылады.

β - ыдырау кезінде бөлінетін энергия 0,0186 МэВ-тен (${}^3_1\text{H} \rightarrow {}^3_2\text{He}$) 16 МэВ-ке (${}^{12}_7\text{N} \rightarrow {}^{12}_6\text{C}$) дейінгі аралықта жатады. β - активті ядролардың жартылай ыдырау периоды 10^2 с-тан (${}^{12}_4\text{Be}$ үшін) $4 \cdot 10^{12}$ жылға (${}^{187}_{75}\text{Re}$) дейін өзгереді.

Ядролардың гамма –сәуле шығаруы. Бұл сәуле ядролардың қозған күйден энергиясы кішірек күйге ауысқан кезде шығаратын қысқа толқынды электромагниттік сәулесі. Ядро дискретті энергетикалық деңгейлер жиыны бар кванттық жүйе болатындықтан γ – сәуленің спектрі де дискретті болады.

Өртүрлі ядролардың шығаратын γ –кванттар энергиясы E_γ мына аралықта жатады: $10\text{кэВ} \leq E_\gamma \leq 5\text{МэВ}$.

γ –сәуленің бұған сәйкес толқын ұзындығы $2 \cdot 10^{-13} \text{ м} \leq \lambda \leq 10^{-10} \text{ м}$ болады.

γ –кванттардың энергиялар бойынша үлестірілуі γ –спектр болады. Бұл сызықтық спектр атомдық ядролар күйлерінің дискреттілігінің дәлелі болып табылады. Еркін нуклон γ –квант шығара алмайды, өйткені энергия мен импульстің сақталу заңдары бірдей бұзылған болар еді. Ядро ішінде бұл мүмкін болады, өйткені шығарылған γ –квант ядро нуклондарымен импульспен алмаса алады. Сондықтан β - ыдырау нуклон ішкі процесс болса, ал γ –сәуле шығару ядро ішкі процесс болады.

γ –сәулені туынды ядро шығарады. Туынды ядро өзінің түзілуі мезетінде қозған күйде болса, онда 10^{-13} - 10^{-14} с ішінде γ – сәуле шығарып негізгі күйге ауысады. Негізгі күйге ауысқанда қозған ядро бірқатар аралық күйлер арқылы өте алады. Сондықтан да бір радиоактивті изотоптың γ –сәулесі энергиялары бойынша өзгеше γ –кванттардың бірнеше тобынан тұратын болады.

γ –сәуле шығарылғанда A мен Z өзгермейді, сондықтан ол ешқандай ығысу ережелерімен сипатталмайды.